

FÉLÚTON (DE JÓFELÉ?)

Hozzászólás Örkény Antal vitacikkéhez

Azzal kell kezdenem, hogy nagyon örültem Örkény Antal cikkének. Először is annak, hogy a *Replika* 3. száma a társadalmi mobilitást állítja középpontjába, olyan témát, amelyet nagyon fontosnak tartok. Nem pillanatnyi aktualitása van, s éppen ezért szerencsétlen dolog, hogy az „éppen aktuális, mert napi (politikai)” jellegű témák mögött szinte folyamatosan háttérbe szorult az elmúlt időszakban. Másodszor annak, hogy Örkény cikkének stílusa és hangvétele lehetővé és értelmessé teszi a hozzászólást. Kritikája és érvelése abban a körben mozog, ahol még lehet tudományosan gondolkozni valamiről. Végül pedig megtisztelő számomra, hogy cikke Andorka Rudolf kutatásai mellett az én elemzéseimmel is foglalkozik, s így együtt szerepelek a hazai szociológia egyik legjelentősebb képviselőjével. Igyekszem hozzászólásomat is az ebből adódó követelményeknek megfelelően megfogalmazni. Mindezt pár nappal egy hosszabb külföldi út előtt, számos más elintéznivaló szorításában. Kérem a vitacikk szerzőjének és az olvasóknak az elnézését, ha hozzászólásom nem eléggé kiérlelt.

Mielőtt a társadalmi mobilitással szorosan összefüggő kérdésekre rátérnék, röviden szólni szeretnék még valamiről. Örkény cikke a szociológia válságának gondolatával indul. A szövegben többször előfordul a „politikai legitimáció” kifejezés, illetve felmerül az a kérdés, hogy a mobilitáskutatók (itt beszélhetnék általában a szociológusokról is) hogyan és mihez járultak akaratlanul is hozzá az államszocializmus vagy a posztsztálinizmus időszakában. Örkény sehol sem ír apológiáról, mégis hangsúlyozni kívánom mindezzel kapcsolatban a saját álláspontomat: Két különböző kérdést lehet és kell itt feltenni. Az egyik az, hogy a szociológiát, a szociológusokat és a kutatásokat minek a legitimálására lehet, lehetett, (esetleg lehet majd) felhasználni. Ez releváns társadalomtudományi téma, mely egyaránt tárgya lehet a szociológiának, a politológiának, a tudománytörténetnek vagy a társadalomtörténetnek. A másik kérdés viszont az, hogy azok a társadalmi tények (használjuk ezt az ismert kifejezést), amelyeket a szociológusok leírtak, amelyekre vizsgálataik alapján következtettek, igaz vagy hamis állításokat fogalmaztak-e meg az adott társadalomról. Engem az utóbbi érdekel, s úgy gondolom, a társadalmi mobilitás kapcsán erről kell szólni a vita. Ha úgy érzem, hogy a magyar társadalomról helyes állítást fogalmazok, fogalmaztam meg, akkor egyszerűen nem érdekel, hogy ezt milyen politikai establishment milyen cél érdekében, mire használja. Nem érdekel szakember mivoltomban, s így nem is sért(ene) például az apologetika vádjá. Állampolgári mivoltomban természetesen nagyon is érdekel és érint, mivel nem szeretek olyan rendszerben élni, ahol a tudományos megismerés eredménye legitimációs eszközként a politika tárgya. (Náiv persze nem vagyok, ez a világ minden országában így van, csupán a mérték, illetve az alternatívák biztosítása különböző.)

Örkény igen súlyos kérdéseket fogalmaz meg, s még az is érdekelné, „miként látják maguk a szerzők akkori nézeteiket és következtetéseiket”. Erről most csak annyit mondanék, egy 1982-ben illetve 1986-ban megjelent könyv akkor sem a legfrissebb produktum, ha nem követte (legalábbis esetemben) hasonló mértékű vállalkozás. Számomra a továbbgondolkodás, az álláspontok átértékelése tehát folyamat. Hogy ebből mennyi válik publikussá, a szociológia s főleg az empirikus kutatási eredmények iránti hazai, „fergeteges” érdeklődés és széles körű megjelenési lehetőségek közepette, nem rajtam áll. Publikációs jegyzékem utolsó tételei (nem felvágás) angol, illetve német nyelvűek. Kezdem én is elfogadni azt a nézetet, hogy a dolgokat először angolul kell megírni, aztán majd elvállik, érdemes-e magyarul is. E kényszerű helyzetben inkább a nemzetközi piac követelményei szerint próbáltam dolgozni az elmúlt években, ami kevésbé kedvez az olyan kérdésekről való gondolkodásnak, amelyeket Örkény – egyébként teljes joggal – felvet.

Azonban két malomban őrlünk, Örkény meg én. Amiről például James Coleman kapcsán ír, az vitán felül áll, de a kérdésfeltevésnek még egy lépéssel hátrább kell mennie. Coleman ugyanis – amint Örkény is elismeri – kritikáját az amerikai szociológiának címezi, amelyik sokkal több hagyománnyal büszkélkedhet, mint a magyar, és tudománytörténeti szempontból – mondjuk így – sokkal szervezesebben fejlődött is. Sok évtizede volt például az empiria „eredeti tőkefelhalmozására”, ami nálunk csak a hatvanas évek közepén indulhatott el. Örkény az empiria csapdájáról beszél, amibe a mobilitáskutatóknak bele kellett sétálnia, hogy elkerülhesse az ideológiai premisszák és determinizmusok nagyobb és veszélyesebb csapdáját. Nem mondom, hogy a képlet valótlán, de az empiriát mégsem címkézném egyszerűen a „kisebbik rossznak”. A hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évekig mind a szociológiának, mind a statisztikának fontos feladata volt, hogy az elemi empirikus tényeket és adatokat összegyűjtse erről az országról. Ezért nem tartom „bújócskának” olyan „mégis csinálhassunk valamit addig, amíg az igazit nem lehet” szociológiának az empirikus kutatást. Coleman azt mondja, az empirikus kutatás csak korlátozott értéket képvisel a társadalomelmélet számára. Ne menjünk ebbe bele, csupán két ellenvetést tennék: 1. hátha a fentiek miatt az elmúlt két évtized Magyarországon nagyobb értéket képvisel, mint Amerikában és 2. hátha van olyan más valóságfeltárás, társadalomleírás, társadalomstatisztika is, amelynek számára pedig különösen értékes.

A mobilitáskutatás kapcsán Örkény redukcionizmusról beszél, én pusztán azt mondanám, hogy itt a szociológiai megismerés egyik szintjéről van szó, miközben teljes mértékben elfogadom azt a szintet is, amit ő számon kér: mikro- és makroszint szintézisét. Persze, hogy erre nem megoldás a strukturális és a cirkuláris elem szétválasztása a mobilitási táblában. A problémának egyébként méternyi irodalma van, igaz, statisztikai jellegű, ahol olyan kulcsfogalmak röpködnek, mint megfigyelt gyakoriság, feltételes gyakoriság, marginális hatás. Ez tehát valóban nem az az út, amelyen közelebb kerülnénk jogos hiányérzetünk csökkentéséhez. Ezért különböztetek meg két szintet, a társadalomelmélet és a „makrostatisztikával foglalkozó empirikus szociológia” szintjét. A mobilitáskutatás számára nyilván sokat nyújtana, ha e kettő között

könnyebb lenne az átjárás, ha e szintek jobban egymásra vetíthetők lennének. Remélhetően ebbe az irányba mutatnak az ilyen viták is.

Térjünk rá a strukturális változások és a történetiség problémájára. Legyen ez olyan „ing”, amit csak részben veszek magamra! Ugyanis kezdettől fogva az a véleményem, hogy a társadalmi mobilitás komplex folyamata a foglalkozási mobilitással, az apa foglalkozása – gyerek foglalkozása típusú keresztábrákkal csak korlátozottan írható le, magyarázható meg. Magam is megfogalmaztam a foglalkozási kategóriák (Ferge Zsuzsa-féle munkajellegcsoportok) ordinalitásának, egymástól való távolságának, vagy belső homogenitásának illetve heterogenitásának problémáját.¹ Kovách Imrével és Rudas Tamással közös cikkünkben² például arra teszünk kísérletet, hogy a foglalkozási mobilitást a történetileg felfelé, illetve lefelé mozgó foglalkozások viszonyítási terében helyezzük el. A saját elemzéseimben szereplő indexek alapelve az, hogy a népeséget kvázi egy múltbéli és egy mai átlaghoz viszonyítják. Így viszonylag magas arányú lefelé irányuló mobilitást mutattam ki, ami külön hangsúlyt kapott a *Valóságban* megjelent cikkemben.³ Épp ezért teljesen egyetértek Örkényvel bizonyos „felfelé” vezető mobilitási utak értékelésében, azzal, hogy itt sokszor nem szerves, hanem kikényszerített, nem valóságos, hanem látszatmobilitásról van szó, miközben a társadalomban nem csökkent a reprodukciós mechanizmusok szerepe.

Ugyanakkor itt is ajánlanám legalább két, további tényező figyelembevételét. Egyrészt Örkény makrostatisztikai adatbázisokon végzett elemzéseken kér számon a finomszerkezetek szintjén lévő és valóban létező különbségeket. Itt ismét különböző szintekről van szó: tonnás kalapáccsal tényleg nem lehet képszöveget verni a falba, mert a szög elgörbül, a kép is eltörik stb. A polgári és elitcsoportokon belüli finom distinkciók bemutatására még a KSH 30–40 ezres országos mintái sem nagyon elégségesek, amelyeket pedig olyan pénzügyi feltételek tettek lehetővé 1962–64-ben, 1973-ban és 1983-ban, amilyenekre a közel-öbön nemigen számíthatunk. A sort esetleg folytató 1993-as vizsgálat talán soha nem valósul meg, vagy csak kisebb méretekben, és még akkor is csak úgy, ha amerikai források is rendelkezésre állnak. E feltételek közepette lesznek tehát a társadalmi mobilitás problémájának olyan szegmensei, amelyekről más módon és más forrásokból kell tájékozódunk. De ez eddig is így volt; mai tudásunknak is szerves részét képezik például az ELTE Szociológiai Intézetében végzett, fókuszált vizsgálatok a különböző értelmiségi csoportokról.

A másik tényező megint az, hogy ha a magyar mobilitáskutatások értékelésekor fontosak a történeti és integrációs szempontok, úgy ezen szempontokat következetesen kell érvényesíteni. Én sem szeretem az ISA-paradigmát, ma már nagyon sokan túlléptek rajta. Ugyanúgy meghaladott a hivatkozott Lipset–Bendix-hipotézis, helyette a viták tárgya a Featherman–Jones–Hauser-hipotézis.⁴ De hiába pontos Örkény elemzése arról, miért hamis a kelet-európai és a nyugati stratifikációs modell párhuzama és milyen probléma ez a mobilitáskutatások szempontjából, ha elhallgatja a másik oldalt! Azt, hogy a hatvanas és hetvenes években Andorka Rudolf a magyar mobilitási adatokkal – a lengyelek mellett elsőként ebből a régióból –, az ISA-paradigmán alapuló elemzéseivel itthon és nemzetközi fórumokon fellépett, a magyar szocio-

lógia nemzetközi elfogadtatása és reputációja (nem legitimálása!) szempontjából kell értékelni. Divatos párhuzammal: Andorka azok egyike volt, akik (mint például Szalai Sándor) a magyar szociológiát bevitték az akkori, szociológiai Európa Házba.

Számomra is persze az egyenlőtlenség és a kulturális tőke problémája a legizgalmasabb kérdés. Itt talán valóban érdemes abból kiindulni, hogyan látom most a *Származás és mobilitás* című könyvem fő következtetéseit. Fenntartom a kiinduló állítást, miszerint a társadalmi helyzet többdimenziós, s ennek megfelelően a társadalmi mobilitás is többdimenziós folyamat. Ez a gondolat egyre inkább elfogadott a nemzetközi mobilitáskutatásban is. Változatlanul úgy gondolom, hogy Kolosi Tamás kutatásai bebizonyították az inkonzisztencia meglétét a magyar társadalomban, s ennek megfelelően azt is, hogy a társadalmi státusz múltbéli előképe, a származási helyzet is (lehet) inkonzisztens. Az ehhez szorosan kapcsolódó, a társadalmi mobilitási folyamat inkonzisztenciájáról szóló másik tételt viszont valószínűleg jobban és meggyőzőbben kellene kidolgoznom. Erre történt kísérlet *A származási egyenlőtlenségektől a státuszkülönbségekig* című tanulmányban⁵, amely a státuszmobilitás ilyen, új szempontú tipológiáját nyújtja. A tipológia azonban valószínűleg még mindig túl mechanikus, nincs eléggé „megtöltve étellel”. A társadalmi egyenlőtlenségek dinamikájában én is azt az eredményt kaptam – nyilván más úton, mint Örkény –, hogy jelentős mértékű a deklasszáció, a lefelé mobilitás. Emellett az egyenlőtlenségek újratermelődése a társadalom „alján” sokkal nagyobb, mint a „tetején”, nagyobb és tipikusabb társadalmi betegség a szegénység és tehetetlenség öröklődése, mint a gazdagságé és a hatalomé.

A kulcskérdés most már a különböző tőkék és stratégiák szerepe ebben a folyamatban. A kulturális tőkééről szólva, azt hiszem, az én Bourdieu-olvasatom mindig is kicsit „mezítlásabb” volt, mint akár Szelényié, aki a hatalom felől közelít a kérdéshez, akár más kollégáké, akik Bourdieu-t nálamnál bizonyára jobban ismerik. Én mindig azon törtem a fejem Bourdieu kapcsán: „Na jó, de hogy lehet ezt operacionalizálni, mi legyen a kérdés a kérdőívben?” Egyre több minden győz meg arról, hogy a kulturális tőke kettőssége (többessége), a tudástípusok és funkciók elkülönítése nagyon fontos. A feladat azonban iszonyúan nehéz, főleg, ha valaki csak nem akar elszakadni az empiriától. E vonatkozásban, a kutatási tervtanulmányt olvasva, a kérdőívet ismerve, vagy a tucatnyi változóról néhány keresztábrát látva, azt hiszem, Angelusz Róbert és Tardos Róbert közös vállalkozása, a TÁRKI szervezésében lebonyolított két adatfelvétel jutott a legmesszebbre.

A kulturális, illetve az anyagi dimenzióban zajló mobilitási és reprodukciós folyamatokat összehasonlítva a köznapi tapasztalattal talán ellentétben úgy tűnt, hosszú távon a kulturális egyenlőtlenségek a meghatározóak társadalmunkban. Erre az szolgál magyarázatul, hogy a szocialista társadalomban kisebb a foglalkozási pozíció átörökítésének esélye, illetve – a társadalmi berendezkedésből következően – korlátozottabb és erőteljesebben kontrollált az anyagi javak transzmissziója. Vannak azonban, akik úgy gondolják, esetleg csak az történt, hogy az anyagi átörökítés folyamatát még annyira sem sikerült empirikusan megragadni, mint a kulturálisét. A kérdés mindenesetre ak-

tuálissá válhat, mivel a poszt szocialista átmenetben, az erőteljes privatizáció, a magánvállalkozások ólónkítése és támogatása közepette az anyagi-vagyoni differenciálódás növekedése valószínű, és ezzel együtt az anyagi egyenlőtlenségek átörökítése is erősödhet. Ha ehhez hozzátesszük, hogy társadalmunkban az anyagi igények viszonylag alacsony fokú kielégítettsége mellett a materiális értékek erősebbek a posztmateriálisoknál, akkor nyilvánvaló, hogy a kulturális tőkének megváltozott gazdasági és társadalmi környezetben kell „bizonyítania” élet-, illetve működőképességét. További és árnyaltabb vizsgálatát emiatt is nagyon fontosnak tartom; talán közelebb visz azoknak a kérdéseknek a megválaszolásához is, amelyeket a tőlem vett „empirikus találmány” alapján Örkény megfogalmaz.

Végezetül: a normativitással kapcsolatban ambivalensek az érzéseim. Örkénynek részben igaza van abban, hogy el kell választani egymástól a mobilitás leírását és normatív értékelését, és hogy a társadalmi értékelés, az egyéni életstratégiák szintén részét alkotják a vizsgált kérdésnek. Már hivatkozott *Valóság*-cikkemben részben hasonló, részben más okokból, én is egyenlőtlenség-tudat- és mobilitás-imágó-vizsgálatokra áhítozom, – persze (mert saját árnyékát senki nem tudja átlépni) empirikus vizsgálatokra. Mégis eltúlzott, amikor Örkény odáig megy el, hogy az elmúlt évtizedek mobilitási folyamatait inkább diszfunkcionálisnak, vagy amikor a mobilitás bizonyos fajtájú csökkenését „a társadalom egészséges reakciójaként” értékeli. Úgy gondolom, a társadalmi mobilitás értéke és értelme másfajta funkcionális alapon is megadható: Az emberek különböző foglalkozású, iskolázottságú, vagyoni helyzetű családok gyermekeiként jönnek a világra, miközben a tehetség és a képességek eloszlása a társadalomban feltehetően egyenletes. A mobilitásnak tehát lehet olyan funkciója, hogy mintegy „korrigálja” a származási különbségeket. Engedjük meg azt a feltételezést, hogy ebben az értelemben legalább részben „hasznos lehetett” a társadalmi mobilitás bizonyos emberek, családok számára még az államszocializmus körülményei között is. S bár kétségtelenül van valamilyen identifikációs válság, számomra elég természetes az, amit az emberek akarnak: biztonságot és stabilitást (ha tetszik, immobilitást) a gazdaságban és a társadalomban, felemelkedést és előrejutást (tehát mobilitást) egyéni életükben.

Örkény Antal cikkének *Félúton* a címe, jelezve, hogy az elmúlt két évtized hazai mobilitáskutatásának eredményeit felemásnak ítéli. Én ehhez hozzátettem – igaz, kérdőjellel –, hogy legalább „jó úton, jófelé”. Bízom benne, hogy a vita is ezt a célt szolgálja, s hogy a „társadalomelméletleskedők” és „makrostatistikázók” jobban megértik majd egymást és kiegészítő szerepüket a szociológiai megismerés folyamatában.

Jegyzetek

1. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Andorka Rudolf is folyamatosan napirenden tartotta ezeket a problémákat. Egy igen részletes foglalkozási kategorizálást tartalmazó kereszt táblán például elvégezte a foglalkozási csoportok hierarchikus sor-

- rendjének, illetve egymástól való távolságának a kontingenciaelemzését. L. Andorka Rudolf: „Mobilitásvizsgálat többváltozós kontingenciaelemzéssel”, *Statisztikai Szemle*, (64) 1986, 7, 721–732.
2. Kovách Imre, Róbert Péter, Rudas Tamás: „Közelebb a mobilitás valódi dimenzióhoz”, *Szociológia*, 1987, 1, 79–100.
 3. Róbert Péter: „Mobilitás és reprodukciós folyamatok”, *Valóság*, 1987, 10, 37–48.
 4. Featherman, D. L.–F. L. Jones–R. M. Hauser „Assumptions of social mobility research in the U.S.: The case of occupational status”, *Social Science Research*, 1975, 4, 329–360.
 5. Róbert Péter: „A származási egyenlőtlenségektől a státuszkülönbségekig”. In: *Egyenlőtlen helyzetek*. Kossuth, Budapest, 1988.